

33. Земский ежегодник за 1880 год. — СПб.: Вольное эконом. О-во, 1881. — 671 с.

34. Журналы заседаний очередного Черниговского губернского земского собрания. — Чернигов: Тип. Губ. Зем. Упр. 1892. — 397 с.

35. Земский ежегодник за 1879 год. — СПб.: Вольное эконом. О-во, 1879 — 208 с.

1.3. Добročинність українських підприємців Наддніпрянщини в національній освіті (друга половина XIX — початок XX ст.)

Т. М. Ніколаєва

Соціально-економічні перетворення, викликані відміною кріпацтва в Російській імперії, розвитком ринкових відносин, загальною лібералізацією життя імперій, об'єктивно привели до розв'язання проблеми освіти, від якого багато в чому залежала подальша доля українців. Особливе місце в цьому контексті набирає проблема асиміляції національної політичної та економічної еліти суспільства в колоніальних умовах. Бездержавна українська нація в пореформеній Російській імперії потребувала всебічної підтримки всіх суспільних прошарків і передусім буржуазного, що мав економічні можливості для підтримки національної освіти, науки. Адже загальний низький освітній рівень населення Російської імперії, який в Україні був ще нижчий порівняно з Європейською Росією, недостатня мережа теперішніх освітніх закладів нездатна була задовольнити потреби не лише у формуванні елементарних рис національної свідомості простого українця, а й забезпечити народне господарство освіченими кадрами, а держава в першому випадку далеко не хотіла, в другому — не могла самостійно впоратися з посталою проблемою. Мізерні кошти, які виділяла казна на цю справу, в декілька разів були нижчими від сум, що асигнувалися у той час економічно розвинутими країнами Західної Європи. Зокрема в Англії на неї виділялося 10 %, у Франції — 6,4 %, в Пруссії — 6 %, у той час як у Російській імперії — всього 2 % від загальної суми державного бюджету [1, с. 131].

За таких умов з останньої третини XIX ст. до справи поліпшення освіти в країні долучилися земські й міські організації, інтелігенція, різні наукові й технічні товариства, представницькі

об'єднання купців і промисловців та окремі заможні громадяни. Особливо підприємницький прошарок. Він гостріше від інших суспільних груп відчував потребу в грамотних, інтелектуально розвинутих і дисциплінованих працівниках. Активно розвивалася громадська просвітницька ініціатива в різних формах — від клопотань перед урядом та організації нових закладів до грошових пожертв й інших видів доброчинності. Діяльність далекоглядних промисловців і купців не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти в країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця, особливо службовця, є продуктивнішою. Тож величезна потреба в кваліфікованих кадрах на виробництві й управлінні була додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів.

Хоч благодійність і була невід'ємною рисою багатих людей, насамперед у торгівлі та промисловості, проте варто пам'ятати, що це не було характерним для всього підприємницького прошарку. Звичайно, дозволити собі таку діяльність могли і хотіли далеко не всі заводчики й фабриканти. До благодійності звертали свою увагу переважно представники великої буржуазії. Для дрібних і середніх капіталістів і комерсантів, котрі становили підприємницьку більшість, переважали і на початку ХХ ст. були методи первісного нагромадження капіталів, для яких ще продовжували зберігатися умови в країні [2, с. 131] та брак вільних коштів унаслідок незавершеності первісного нагромадження капіталів за доби кріпацтва і в пореформений період супроводжувався накопиченням їх уже на новій капіталістичній основі. До відвертих пограбувань робітника на початку індустріального розвитку долучалися нещадна експлуатація у вигляді низької заробітної плати і тривалого робочого дня, тяжких умов праці та побуту. За рахунок цього підприємець досягав значних надприбутків, які потім вкладалися у виробництво, примножуючи таким чином капітали.

Російський історик В. Я. Лавричев, говорячи про місце купецького стану у суспільному житті пореформених років, зазначив, що «переважаюча у більшій частини купецтва невтримна жадоба до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем свого стану» [3, Арк. 39]. На відміну від промислової значна частина торговельної буржуазії, навіть на початку ХХ ст., не мала відповідної загальної і

спеціальної освіти та відзначалася низьким рівнем культури. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Громадська діяльність більшої частини торговців була обмеженою. До того ж стан промисловості на Наддніпрянщині був помітно нижчим від його рівня у Європейській частині Росії, тому, відповідно, умови для жорсткої експлуатації робітничого класу залишалися більш сприятливі. Таке становище було притаманне здебільшого етапу розвитку ринкових відносин у передреформену та перші десятиліття пореформеної доби, ніж для більш зрілого періоду на межі XIX—XX ст.

Частково погоджуючись із такою оцінкою, слід зазначити, що вже з кінця XIX ст., зі зростанням економічної могутності промисловців та акціонерних товариств, на багатьох великих підприємствах відрахування на навчальні та лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Зміна поколінь, що відбулася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу у період капіталістичного нагромадження. Чимало представників молоді буржуазії відзначалося достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками. Проте й напередодні 1917 р. культурні характеристики торгово-промислового прошарку тільки починали набувати своїх сталих рис. Цивілізованість і високий духовний рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра підприємництва [4, с. 212]. У цей час утверджувалася думка про те, що всі люди однакові, незалежно від походження. Серед багатіїв дедалі більше ставало тих, які вийшли із соціальних низів, але завдяки здібностям або спритності домоглися високого становища. Доброчинство сприймалося вже як громадська чеснота, всіляко заохочувана релігією. До того ж на надмірні утиски з боку багатіїв біднота нерідко відповідала грізними заворушеннями. Зрештою, економічний стан підприємців впливав на їхню участь у вирішенні соціальних і культурно-освітніх потреб суспільства в цілому і, зокрема, робітників. Крім постійних відрахувань на робітничі потреби, окремі промисловці й купці, великі представницькі бізнесові організації — такі, як з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, біржові комітети, купецькі товариства, тощо здійснювали широку благодійну роботу, спрямовану на задоволення потреб ширших кіл суспільства, засновуючи середні й вищі навчальні заклади, музеї, споруджуючи лікарні, притулки для дітей і дорослих, пологові будинки, утримуючи власними коштами безліч добродійних організацій, по-

кликаних дбати про соціально знедолених і матеріально неспроможних людей.

Капітали українських промисловців Наддніпрянщини, за винятком окремих підприємців, як і купецькі, були здебільшого незначні, розпорошені у різних менш значних для економіки галузях промисловості. Зрозуміло, що українські підприємці належали до першопрохідців індустріалізації, а вже потім, коли створили економічні можливості, ставали спонсорами в культурі, освіті, підтримували місцеві традиції та обряди, були збирачами історичних пам'яток, організаторами як початкової, так і професійної освіти, що могло сприяти підтримці національної ідентичності. Своєю діяльністю в економіці та в багатьох сферах суспільного життя серед нечисленної групи вітчизняних підприємців виділялися лише кілька визначних родин: Симиренки, Терещенки, Харитоненки, Алчевські, Є. Чикаленко.

Промисловці і купці здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, часто віддаючи певний відсоток із власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що при заснуванні навчального закладу заможний громадянин, як правило, і надалі, будучи його попечителем, піклувався про благоустрій і функціонування. Усе це спонукало промисловців організовувати загальноосвітнє та професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Ужиті заходи в галузі початкової освіти з боку держави, земських і міських органів самоврядування, церкви, громадських об'єднань та окремих осіб, серед яких виділялися підприємці, сприяли тому, що вже до кінця ХІХ ст. кількість громадян, які вміли писати й читати, значно зросла, проте потреба в заснуванні нових освітніх закладів різних рівнів і спеціалізації продовжувала залишатися надзвичайно актуальною. За даними перепису населення 1897 р., на тисячу осіб з вищою освітою припадало 0,7 особи, а з середньою загальною і спеціальною — 10,3 [5, с. 40].

На Х з'їзді російських природодослідників і лікарів, який відбувся в Києві 1898 р., були наведені дані про рівень освіченості призовників. Зокрема, в 1874 р. на 100 новобранців з дев'яти губерній підросійської України тих, хто вмів читати і писати або тільки читати, було 16,5 осіб, у 1884 р. — 19,9, а в 1894 р. — вже 33,1 особа [6, с. 112—113]. Утім, навіть напередодні Першої світової війни початкових навчальних закладів в Україні було ще недостатньо для забезпечення потреб усієї молоді в елементарній освіті. З розвитком промисловості в сус-

пільстві особливо посилювалася думка про необхідність підняття матеріального і духовного рівня робітничого класу. Зміцніла буржуазія, насамперед велика, все ж усвідомлювала, в тому числі й під дедалі сильнішим тиском пролетарського руху, свою відповідальність за соціальну сферу буття робітничого класу, намагалася дбати про культурний і освітній рівень промислових робітників. Проте слід зауважити, що в царській Росії не існувало законодавства, яке зобов'язувало б капіталістів створювати заводські школи й гарантувати існування вже відкритих; воно лише рекомендувало їм за власним бажання сприяти навчанню грамоті підлітків, які працювали на їхніх підприємствах. Підприємницький прагматизм уже в останні два десятиліття XIX ст., у час інтенсивного індустріального розвитку країни, спонукав при багатьох фабриках і заводах засновувати школи й вечірні класи для робітників, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади.

У перші роки XX ст., за даними української дослідниці В. І. Кізченко, при фабриках і заводах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено на цукрозаводах — 44. На цей же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, у яких навчалися 3,3 тис. учнів. Тому багато в чому завдяки організаційним і матеріальним зусиллям підприємницького прошарку серед робітників України відсоток письменних робітників напередодні революції 1905—1907 рр. досяг 50,8 %, тоді як серед усього населення він не перевищував 20 %.

Так, початкова школа для дітей робітників з 7 учителями та бібліотекою поблизу Городищенських рафінадного і машинобудівного заводів на Черкащині, які належали торговому дому «Брати Яхненки і Смириненко», почала діяти ще з 40-х рр. XIX ст. Згодом тут було відкрито і недільну школу. Учителювали в них переважно національно свідомі українці з вищою освітою, бо Городищенська цукроварня була культурним центром українського народництва. Наприкінці червня 1859 р. до Городища приїхав Т. Г. Шевченко, який з подивом оглянув зразково оснащений завод. Відвідавши школу, він був так захоплений, що відразу обняв К. Яхненку, поцілував його і зі сльозами на очах промовив: «Батьку! Що ти наробив!» Навіть царський чиновник з особливих доручень Богданович так характеризував засновників училища: «Благочестиві власники не тільки прагнули, щоб їх підприємство було зразковим за внутрішнім і зовнішнім благоустроєм, а й посприяли влаштувати добрий дім Божий» [7, Арк. 1].

При всіх цукро заводах іншої відомої родини цукро заводчиків — Терещенків, на межі ХІХ—ХХ ст. постійно працювали початкові народні училища для дітей службовців і робітників. Чимало сільських шкіл регулярно отримувало від цих підприємців грошові субсидії для своєї діяльності та будівельні матеріали для спорудження чи ремонту приміщень. Наприклад, при Михайлівському заводі на Глухівщині М. А. Терещенко ще на початку 80-х рр. ХІХ ст. збудував початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Хоча навчальний заклад і вважався земським, утримувався він виключно коштом підприємця. У 1886 р. вчитель цієї школи отримував платню 250 руб. на рік, тоді як у земських школах вона становила 150—200 руб. При Тьоткінському цукро заводі у Рильському повіті 1910 р. онук мецената — М. І. Терещенко — спорудив нову шкільну дво поверхову цегляну будівлю, в якій на першому поверсі розміщувалося початкове трирічне училище, а на другому — училище підвищеного типу з чотирирічним курсом, куди діти вступали після закінчення початкового. Загалом в обох школах навчалось до 250 хлопців і дівчат [2, с. 150].

Аналізуючи стан початкової та професійної освіти на цукроварнях Надніпрянщини, не можна оминати деякі регіони Слобідської України в цій же галузі. Вже наприкінці ХІХ ст. при всіх цукро заводах П. І. Харитоненка були відкриті народні училища. Як зазначав у звіті за 1897 р. старший фабричний інспектор Харківської губернії А. Гнідич, коштом П. Харитоненка утримувалося двокласне училище на 300 учнів при Наталіївському цукровому заводі (Богодухівський повіт), школа на 50 учнів при Янковорозькому цукро заводі (Охтирський повіт) та інших підприємствах. Крім того, на Павловському рафінадному заводі (м. Суми) було засновано вечірні класи для дорослих робітників з курсами кочегарів, машиністів і слюсарів [9, с. 10]. У звіті за 1901 р., в якому були подані дані про розвиток мережі навчальних закладів у м. Сумах, зазначалося, що майже 10 міських початкових шкіл були на утриманні окремих осіб і закладених ними спеціальних капіталів. Засновуючи такі заклади, підприємці прагнули підвищити освітній і фаховий рівень своїх робітників, які могли б упоратися з новою технікою і технологією виробництва.

Перебуваючи під наглядом поліції, Є. Чикаленко, не мав змоги виявляти громадську активність, тому впливав на селян власним прикладом, інколи працюючи разом з ними, і мовною поведінкою своєї родини, всі члени якої розмовляли українською. Коли померла восьмирічна донька, він вирішив, що найкраще «вшанувати її

пам'ять чимось корисним для громадянства», і заснував премію «За найкраще написану історію України в одному томі, призначену для середнього читача приблизно з освітою народного учителя». А згодом виділив 25 тис. крб. на будівництво у Львові Академічного Дому — гуртожитку для студентів із Наддніпрянщини [10, с. 7].

У Мошногородищенському маєтку Черкаського повіту, який належав графині К. А. Балашевій, котра також активно займалася цукроварінням і гуральництвом, містилося 18 народних церковно-парафіяльних шкіл у селах і два двокласні народні училища з ремісничими відділеннями у містечках Мошни і Городище. Усі вони отримували відчутну фінансову допомогу з боку графині. Так, двокласні училища повністю нею утримувалися, а церковно-парафіяльні школи, в яких навчалось понад 2 тис. дітей, крім грошової допомоги, починаючи з 1887 р., за рахунок К. А. Балашевої по черзі були перебудовані або отримали нові приміщення. До середини 1890-х рр. таким чином було споруджено в селах маєтку 14 шкіл. Щорічна допомога народним школам у цей час у середньому коливалася в межах 1800 руб. У 1902 р. К. А. Балашева заснувала жіночу школу в Мошнах, витративши на спорудження її приміщення 46,7 тис. руб. та на його утримання до 1911 р. включно 50,6 тис. руб. У 1910 р. при Маріїнському цукрозаводі вона відкрила народне училище, яке повністю утримувала власним коштом і побудувала для нього приміщення, асигнувавши на це протягом двох років 11,4 тис. руб. [11, с. 50].

Основним типом початкових навчальних закладів у містах були міські училища, які засновувалися згідно з Положенням від 1872 р. насамперед міськими органами самоврядування, становими громадами, а також і окремими благодійниками. Так, у Глухові, на батьківщині Терещенків, один з найвідоміших представників цієї родини — Федір Артемійович — у серпні 1891 р. відкрив трикласне «Міське училище Федора Терещенка». Засновник надав 30 тис. руб. на спорудження двоповерхового будинку школи та вніс капітал у 72 тис. руб. на її утримання. В навчальному закладі безкоштовно отримували початкову освіту діти з незаможних родин Глухова, а першочерговим правом вступу до нього користувалися вихованці дитячого притулку, заснованого раніше його батьком — Артемієм Яковичем. У грудні 1893 р. з метою збільшення плати вчителям Федір Артемійович додав до внесеного ним капіталу ще 37,8 тис. руб. І надалі члени цієї родини сумлінно опікувалися училищем, збільшивши капітал на його утримання до 167 тис. руб. У 1912 р. міське училище Федора Терещенка відвідували 253 учні [2, с. 155].

У Києві Микола Артемійович Терещенко та його син Олександр заснували міське початкове зразкове училище на 300 учнів. Для цього перший з них 1899 р. пожертвував капітал у 150 тис. руб., а другий 1903 р. — ділянку землі по вул. Великій Підвальній, 38 (нині вул. Ярославів Вал, 40) вартістю 104 тис. руб. і додатковий капітал у 120 тис. руб. [12, Арк. 46]. Будівництво училища розпочалось у травні 1905 р., на яке О. М. Терещенко додатково асигнував ще 43 тис. руб. Через рік відбувся перший набір учнів, які в грудні 1907 р. перейшли до щойно спорудженого власного приміщення училища. На цей час загальна сума витрат обох Терещенків на спорудження й утримання зазначеного навчального закладу досягла 425 тис. руб. [13, с. 60]. Він вирізнявся своїм архітектурним стилем серед сусідніх будівель і був найкращим у місті серед початкових шкіл. Тепер у будинку міського зразкового училища ім. М. А. Терещенка міститься Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені Івана Карпенка-Карого.

На межі XIX—XX ст. в Україні спостерігалось розмаїття закладів і форм просвітницької роботи серед дорослого населення: недільні школи, народні будинки й аудиторії, бібліотеки, читальні тощо, де проводилися лекції, навчальні заняття, театральні вистави, організовувалися екскурсії, походи та ін. Поширення такої освіти серед незаможного населення в зазначений час здійснювали спеціальні громадські організації. Серед них на особливу увагу заслуговує Київське товариство поширення грамотності серед народу [14, Арк. 10], яке розпочало роботу в 1882 р., зосередивши увагу на поширенні освіти серед населення Києва та в містах і селах Правобережної України, де були відсутні земські установи. Завдяки організаційним зусиллям членів товариства в 1901—1902 рр. у Києві був споруджений, переважно на громадські кошти (220 тис. руб.), Троїцький народний будинок, де зосереджувалися всі форми просвітницької роботи. Значні пожертви на цю справу зробили такі відомі промисловці, як Лазар і Лев Бродські, С. С. Могилевцев, М. Б. Гальперін, кілька представників родини Терещенків, низка цукрозаводів і промислових підприємств краю [15, с. 126—127]. Тепер тут — Київський театр оперети.

Крім Товариства грамотності, в цьому місті діяла з 1882 р. Комісія народних читань. Дві її секції — історико-літературна та природничо-історична — організовували читання в Народній аудиторії, спорудженій у 1895 р. по вул. Бульварно-Кудрявській (тепер вул. Воровського) за рахунок приватних пожертв і міських коштів. Серед добровольців, хто надав значні кошти на цю спра-

ву, були підприємці В. Ф. Симиренко, Лазар Бродський, М. П. Дегтерев, кілька членів родини Терещенків та ін. Також було здійснено підписку на користь Народної аудиторії серед місцевих купців, які робили пожертвування при вибірці ними торгових документів у міській управі [16, с. 7—8].

Суттєву роль у структурі позашкільних освітніх закладів відігравали школи для дорослих. На початку ХХ ст. у містах України найпоширенішими були недільні школи, які діяли на основі Положення про початкові народні училища від 1874 р. Вони засновувалися як урядом, так і міськими та сільськими громадами, а також окремими особами. Особливої популярності серед таких закладів набула харківська жіноча безплатна недільна школа Христини Данилівни Алчевської, дружини відомого промисловця і фінансиста, яку вона очолювала й утримувала з 1862 р. У тому ж 1862 р. Х. Д. Алчевська відкрила ще одну жіночу недільну школу — в м. Мерефа Харківської губернії. Влітку 1878 р. у с. Олексіївці Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії нова власниця маєтку Алчевська власним коштом заснувала ще одну народну школу. Ця однокласна земська школа також стала відомою на всю країну. Зокрема, з 1887 р. у ній викладав учитель-новатор Б. Д. Грінченко, який згодом став відомим педагогом, письменником, ученим-лексикографом. Фінансова підтримка в організації недільних шкіл для дорослих забезпечувалася її чоловіком Олексієм Кириловичем, який надавав кошти також на видання підручників, книжок, різних навчальних посібників. У своїх мемуарах «Передуманное и пережитое» Х. Д. Алчевська зазначила: «Час українського руху 60-х років збігся із захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди» [17, с. 454]. До 1870 р. школа працювала напівлегально вдома у Алчевської. Потім вона містилася в приміщенні початкового училища. У школі навчалося до 250 учениць, а вік деяких з них досягав 40 років. 1896 р. за безплатно виконаним академіком О. М. Бекетовим проектом у Мироносицькому провулку на кошти засновниці було споруджено спеціальне двоповерхове приміщення для недільної школи. Серед іншого тут містилися чимала бібліотека з набором навчальних посібників, у розробці і підборі яких брали участь відомі вчені Д. І. Багалій, В. Я. Данилевський та ін. Велику роль у справі освіти народу відіграла тритомна «Книга дорослих», яка була створена викладачами недільних шкіл під керівництвом Х. Д. Алчевської (уперше книга вийшла друком у 1899—1900 рр.) [18, с. 112]. У її салоні часто збиралися визначні діячі науки і мистецтва, серед яких були Г. Хоткевич,

О. Олесь, П. Куліш, Т. Рильський, М. Вороний, що вносило в освітній та культурний процес національне спрямування.

Заможна громадськість, у середовищі якої дедалі активніше заявляли про себе представники підприємницького прошарку, досить охоче вкладала кошти в розвиток середньої загальної освіти, яку з останньої третини ХІХ ст., у період інтенсивного економічного і суспільного розвитку краю, здобувало усе більше дітей з нижчих прошарків суспільства. Одночасно це призводило до певної демократизація середніх освітніх закладів та їхнього учнівського контингенту. Потреби суспільства в середній освіті значною мірою задовольнялися у недержавних закладах і на громадські кошти, серед яких вирізнялися за своїми розмірами пожертвування купців і промисловців. Адже заснування середніх навчальних закладів, на відміну від початкових, вимагало вкладання набагато більших коштів, що було під силу фінансово спроможним громадянам. Проте найчастіше вони об'єднували свої зусилля з органами місцевого самоврядування.

Зокрема, середню загальну освіту за новим Статутом гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 р. можна було отримати в класичній чоловічій гімназії (курс навчання складав вісім років), в якій перевага віддавалася гуманітарній підготовці, насамперед вивченню давніх мов — грецької та латинської. Гімназії мали статус єдиних повноправних середніх освітніх закладів, учні яких після закінчення курсу навчання мали право вступати без іспитів до університетів та інших вищих шкіл. Також створювалися прогімназії з чотирирічним і шестирічним курсом навчання. Проте плата за навчання була одним з головних чинників, що обмежував отримання ґрунтовної освіти широкими верствами населення.

У лютому 1882 р. Київська дума ухвалила постанову про відкриття 5-ї чоловічої гімназії. Саме М. А. Терещенко пожертвував 100 тис. руб. на повну восьмикласну чоловічу гімназію на Печерську. А вже у травні 1889 р. Микола Артемійович, виконуючи обов'язки почесного попечителя прогімназії у Глухові, пожертвував 54,5 тис. руб. з метою перетворення цього навчального закладу на повну восьмикласну гімназію, та 7 тис. руб. — на облаштування й ремонт її приміщення. Уже через півроку освітній заклад завдяки щедрій фінансовій підтримці доброчинця отримав статус восьмикласної класичної чоловічої гімназії [2, с. 173]. А в 1891 р. М. А. Терещенко вирішив власним коштом спорудити при гімназії пансіон на 40 вихованців і квартиру інспекторові, які також утримувалися на внесений доброчинцем чималий капітал. Нині у приміщенні гімназії та пансіону навчаються студенти

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Після затвердження Положення про жіночі училища від 30 травня 1858 р. [19, с. 56—59] почала розвиватися й жіноча освіта. Так, ще в липні 1858 р. Міністерство народної освіти звернулося до губернаторів з рекомендацією спонукати міських мешканців до надання пожертв на відкриття жіночих навчальних закладів. Подільське відділення Фундуклеївської гімназії в Києві було відкрите у січні 1861 р. завдяки пожертвуванню 25 тис. руб. місцевим купецьким товариством. Заклад і надалі майже повністю утримувався на кошти підприємців. На основі нового положення від 1870 р. жіночі училища мали право відкривати наступні класи й переростати в прогімназії та гімназії. Жіночі середні навчальні заклади були, як правило, громадськими або приватними. З кожним пореформним десятиліттям потреба в жіночій освіті невпинно зростала.

Після того, як у 1872 р. відділення Фундуклеївської гімназії дістало статус самостійної жіночої гімназії, виникла потреба у перебудові її приміщення. З розумінням поставилися до потреб цього освітнього закладу Лазар Бродський і Микола Терещенко, які пожертвували найбільше з усіх — по 15 тис. руб. кожний, та асигнували значні кошти на вмеблювання класів [19, Арк. 3].

Жіночу чотирикласну прогімназію в Глухові було відкрито у 1870 р. з ініціативи місцевої думи, а через чверть століття її було перетворено на повну гімназію, передусім завдяки моральним зусиллям і жертвам відомих земляків — М. А. Терещенка та його дружини Пелагеї Георгіївни, які стали її довічними почесними попечителями. Зокрема, у лютому 1894 р. Микола Артемійович виділив 100 тис. руб., з яких 40 тис. руб. спрямовувалися на спорудження цегляного приміщення для гімназії, а решта — 60 тис. руб. — до недоторканного фонду для утримання чотирьох старших класів. Уже того року прогімназія набула статусу повної жіночої гімназії. А спорудження її нового двоповерхового будинку, розрахованого на 250 учениць, завершилося у 1896 р. На цю справу почесні попечителі пожертвували додатково ще 20 тис. руб. Будинок гімназії й сьогодні прикрашає Глухів. У ньому навчаються учні школи-колегіуму № 1 [2, с. 175].

У Сумах у серпні 1888 р. завдяки зусиллям Івана Герасимовича й Наталії Максимівни Харитоненків було відкрито дитячий притулок для дівчат з багатодітних купецьких і міщанських родин і сиріт. Фундатори за власний кошт (90 тис. руб.) побудували розкішний мурований особняк і надали капітал на його утриман-

ня (близько 200 тис. руб.). У притулку ім. Н. М. Харитоненко постійно перебувало до півсотні дівчат віком від 7 до 17 років, котрі навчалися в училищі, що існувало при ньому. Крім загальноосвітніх предметів в обсязі початкових народних училищ, вони тут навчалися рукоділлю та отримували різні практичні навички, пов'язані з веденням господарства. У місті його називали ще «пансіоном благородних дівчиць». Згодом училище, що працювало при ньому, було перетворене на п'ятирічну жіночу вчительську семінарію [20, с. 108].

Відомий катеринославський підприємець і громадський діяч О. М. Поль, обраний у 1866 р. гласним губернського зібрання, активно сприяв розвитку народної освіти в Катеринославі та губернії. Зокрема, у 1866—1872 рр. він був членом губернської училищної ради, багато років виконував обов'язки члена попечительної ради Марійської жіночої гімназії, Верхньодніпровського і Катеринославського реальних училищ (другому він подарував зібрану власноруч багату колекцію мінералів), Саксаганського ремісничого училища [21, с. 277].

Освітні інтереси буржуазії в Україні зосереджувалися на підготовці освічених робітників, кваліфікованих спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Уже на першому всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся в 1870 р., рекомендувалося «всім представникам великої мануфактури і заводської промисловості сприяти заснуванню при своїх фабриках і заводах нижчих технічних шкіл» [1, с. 131]. Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках преси, неодноразово піднімалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань і біржових комітетів. Так, гласний Катеринославського губернського зібрання, піонер розробки криворізької руди, О. М. Поль на одному з засідань наголосив: «Я повністю співчуваю думці влаштування ремісничих шкіл і ратую за їх заснування. Я не розумію народної освіти інакше, як у вигляді освіти реальної. Одна грамотність без цих умов не може розглядатися як мета освіти народу» [22, с. 78].

Поряд із гімназіями за Статутом від 15 травня 1872 р. засновувалися реальні училища, в яких перевага віддавалася вивченню сучасних іноземних мов і предметів природничого циклу. Тут учнівська молодь набула знань, необхідних для подальшого отримання

мання технічної і комерційної освіти. Реальні училища мали шість основних класів, а у сьомому — здійснювалася підготовка учнів до навчання у вищих спеціальних навчальних закладах (без права вступу до університетів) із загальними, фізико-технічними, хіміко-технологічними та комерційними відділеннями, в яких надавалася певна професійна підготовка [23, с. 618].

У 1873—1874 рр. перші реальні училища були відкриті у 6 містах України — Києві, Кременчуці, Миколаєві, Одесі, Харкові і Сумах. Зокрема, в останньому І. Г. Харитоненко асигнував великі суми коштів на спорудження й утримання реального училища та храму при ньому (тепер тут розташовується загальноосвітня школа № 4). З моменту заснування цього навчального закладу спочатку славетний меценат був довічно його почесним попечителем, а потім його син — Павло Іванович [20, с. 105].

Довічним почесним попечителем 1-го київського реального училища протягом 19 років, починаючи з лютого 1884 р., був Іван Миколайович Терещенко, який загалом пожертвував на його потреби понад 40 тис. руб., не беручи до уваги щорічних одноразових внесків на утримання цього навчального закладу [24, с. 218]. Зокрема, в 1894 р. завдяки значним пожертвуванням І. М. Терещенка було завершено двоповерхову добудову до головного корпусу реального училища. У 1901 р. в садибі училища з'явилася ще одна двоповерхова будівля, де містилися спортивний зал і нова церква. Із загальної суми в 30 тис. руб. добродієць надав на цю справу майже 12 тис. руб. [2, с. 186]. Можна навести й інші приклади підтримки підприємцями реальних училищ. Так, купець М. М. Литвиненко заповів Роменському реальному училищу, а також жіночій гімназії капітал у 10 тис. руб. для навчання на відсотки з цього капіталу дітей бідних міщан м. Ромни Полтавської губернії [25, с. 87].

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізаних професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка відповідала б потребам промисловості та наближалася до рівня цілісності таких систем у промислово розвинутих країнах Європи. У березні 1888 р. уряд видав «Основні положення про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)». Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в країні. Він поділяв на 3 основні групи професійно-технічні навчальні заклади: для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільськогосподарства [26, с. 18]. Ця система технічних шкіл та учи-

лиц діяла протягом усього періоду, що розглядається. У Слов'яно-сербському повіті Катеринославської губернії правління Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства побудувало на свої кошти приміщення для професійної школи на 100 дітей з родин місцевих службовців і робітників.

Не менше були зацікавлені в створенні професійних навчальних закладів цукрозаводчики, які відчували великий дефіцит у належним чином підготовленому технічному персоналі для власних підприємств. Зокрема, в 1884 р. за сприяння Київського відділення Російського технічного товариства при двокласному чоловічому училищі рафінадного заводу в м. Сміла Черкаського повіту було відкрито технічні класи ім. О. О. Бобринського. Тут юнаки, кращі випускники двокласного училища, отримували початкову технічну освіту для подальшої роботи на цукрозаводах. Для цього графи Олександр, Володимир і Лев Бобринські пожертвували під технічний навчальний заклад ділянку землі (3 десятини) і сад, та щедро фінансували його роботу. Так, протягом 1884—1913 рр. на технічні класи вони витратили 133 462 крб., а відділення технічного товариства — 36 420 крб. Крім цього, інші цукрозаводчики асигнували смілянському навчальному закладу частину від свої прибутків — по 1/10 коп. з перероблених 10 пудів буряків [27, арк. 3—5, арк. 7].

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. уряд ужив ряд заходів щодо розвитку сільськогосподарської освіти. У 1883 р. було прийнято «Положення для нижчих сільськогосподарських шкіл», яке законодавчо регулювало діяльність відповідних середніх і нижчих навчальних закладів. Його прийняття значною мірою сприяло розвитку сільськогосподарської освіти, позаяк документ надавав право земствам, товариствам і приватним особам відкривати такі школи [28, с. 96].

У Черкаському повіті графінею К. А. Балашевою 1891 р. була відкрита Мошногородищенська сільськогосподарська школа на 100 учнів для дітей місцевих селян і персоналу маєтку. Такого типу вона була першою в Південно-Західному краї (на Правобережній Україні — Н. Т.). Навчальний заклад мав свій статут і підпорядковувався Міністерству землеробства, яке щорічно асигнувало 3500 крб. на утримання викладацького персоналу, а решта коштів — близько 5000 крб., на утримання школи, — виділилися Балашевою. Курс навчання був трирічний, при цьому з жовтня по квітень учні перебували в класах, а в інші місяці року проходили практику з сільського господарства в маєтку цієї поміщиці, перебуваючи повністю на її утриманні. 1894 р. відбувся

перший випуск фахівців у складі 14 чол., які відразу отримали робочі місця в поміщицьких господарствах краю. Згідно зі звітом, з 1895 по 1911 рр. включно К. А. Балашева на утримання цієї школи витратила 146 470 крб. [29, с. 878].

А Лев Платонович Симиренко — визначний вітчизняний учений-селекціонер, представник відомої української родини підприємців, повернувшись у 1887 р. із сибірського заслання за участь у народницькому русі, в рідному маєтку у Млієві створив маточний колекційний сад з помологічним розсадником, який став найкращим у Російській імперії і мав одну з найбагатших у Європі помологічних колекцій плодових і ягідних рослин. Продовжуючи славні традиції своїх попередників, Л. П. Симиренко відкрив школу садівництва та початкову школу для селянських дітей, що почала діяти з 1897 р.

Фінансова база освіти українського суспільства передбачала не лише наявність у певних членів промисловців вільних коштів, а насамперед українофільські погляди, моральну свідомість, національну самоповагу. Саме таким був Василь Симиренко, відомий цукрозаводчик і меценат. Симиренко мав намір заснувати у с. Сидорівці народну школу на зразок Мліївської, але відмовився від цього наміру, бо уряд не дозволив вести викладання українською мовою. «Розмова про сільське хазяйство» Євгена Чекаленка вийшла 1897 року. Видання брошури у формі розмови із селянином про ефективні методи агрономії, що написана доступною для українського селянина мовою, довелось добиватись аж п'ять років. (Випущено її було лише після дозволу самого міністра внутрішніх справ Росії.)

У 90-ті рр. XIX ст. чітко проглядалося зростання потреб та усвідомлення суспільством, державою і підприємцями необхідності розвитку комерційної освіти. Торгово-промислові кола дедалі наполегливіше виявляли ініціативу у заснуванні спеціальних середніх навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі торгівлі і промисловості. Тому міністерство фінансів, тісно пов'язане з підприємницьким прошарком (цьому відомству з 1894 р. стали підпорядковуватися комерційні навчальні заклади), 15 квітня 1896 р. затвердило відповідне положення, згідно з яким, крім комерційних училищ і курсів бухгалтерів, вводилися два нові типи навчальних закладів — торговельні класи і початкові комерційні школи. Це положення, до якого 10 червня 1900 р. були внесені часткові зміни, відіграло досить позитивну роль у розвитку комерційної освіти та майже без змін визначало систему такої освіти в Російській імперії до 1917 р. [30, с. 29—30]. Тодіш-

ній міністр фінансів С. Ю. Вітте з цього приводу у своїх спогадах писав: «Я провів через Державну Раду положення про комерційну освіту, яке спричинилося до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. У підсумку, вони охоче почали давати кошти на облаштування та підтримку своїх комерційних училищ» [31, с. 419].

Стрімкий розвиток комерційної освіти на початку ХХ ст. привів до того, що, наприклад, 1913 р. в Україні комерційних навчальних закладів різних типів нараховувалося вже 92 із 497 в усій Російській імперії. Найбільшою кількістю відповідних закладів могли похвалитися українські міста з розвинутою промисловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі — 8, у Харкові — 7, у Катеринославі — 5, у Єлисаветграді — 4. Комерційні училища і торговельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти в Україні. Так, у Києві в листопаді 1896 р. відкрився ще один комерційний навчальний заклад — трикласне училище П. М. Натансона. Згодом, у жовтні 1899 р., воно було перетворене в семикласне, а на початку наступного століття — в 2-е Київське середнє комерційне училище, яке також постійно отримувало фінансову допомогу від місцевих підприємців. Закон 1896 р. заохочував підприємців до об'єднання у товариства поширення комерційних знань. Досить плідною на цій ниві була діяльність насамперед членів товариств поширення комерційної освіти в Києві й Харкові, які повністю фінансово забезпечили чітку роботу підвідомчих їм навчальних закладів. Так, у Наддніпрянщині потреба в спеціалістах з такою освітою з особливою гостротою відчувалася протягом останньої чверті ХІХ ст. За вирішення цього питання активно взялося місцеве Купецьке товариство. Вже у 1896 р. за ініціативи його голови М. І. Чоколова та за активної участі відомих підприємців — М. А. Терещенка, М. П. Дегтярьова та інших було започатковано Товариство поширення комерційної освіти з метою організації у Києві торгових класів [32, с. 2—4]. Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, товариство вирішило спочатку відкрити торговельні класи. Але після того, як у грудні того ж року Микола Артемійович пожертвував 100 тис. крб. на утримання в Києві торговельної школи й торговельних класів при ній, воно широко розгорнуло свою діяльність. У квітні 1897 р. міська дума виділила громаді для її навчальних закладів садибу з

будинком на Подолі на розі вулиць Константинівської і Хоревої, 9/6, де 15 листопада 1897 р. відбулося відкриття чоловічої торговельної школи, а 10 лютого наступного року при ній почали працювати й торговельні класи [2, с. 165].

У серпні 1898 р. Купецьке товариство порушило питання про заснування жіночої школи й нагромадження коштів на її утримання [33, с. 3]. Її відкриття, першої в Російській імперії, відбулося 10 січня 1899 р., а невдовзі, 20 жовтня того ж року М. А. Терещенко, бажаючи створити належні умови жіноцтву для отримання комерційних знань, пожертвував 100 тис. крб. як «капітал імені Пелагеї Георгіївни» на утримання цієї школи та 50 тис. крб. на спорудження будинку для неї [2, с. 201]. У 1901 р. за проектом архітектора П. І. Голландського розпочалося будівництво приміщення, на завершення та облаштування якого доброчинець додатково надав ще майже 27 тис. крб. У вересні 1902 р. жіноча торговельна школа розпочала роботу у власному приміщенні на розі вулиць Бульварно-Кудрявської та Обсерваторної, а чоловіча залишилася й надалі на Подолі. Своєю активністю виділялося Єлисаветградське товариство поширення комерційної освіти, яке в 1908 р. відкрило комерційне училище. Скликана біржовим комітетом нарада засновників під керівництвом Ю. Е. Бібера виробила статут цього товариства і громадського комерційного училища, які були зареєстровані, відповідно, 13 травня і 21 липня 1908 р. Пожертвування на користь нового навчального закладу почали надходити відразу від різних осіб, підприємств і закладів.

Отже, в Наддніпрянській Україні окремі підприємці та їх об'єднання, купецькі товариства, протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. активно сприяли розширенню мережі початкових і середніх загальноосвітніх закладів, будучи зацікавленими в піднятті загальноосвітнього рівня як молоді, так і дорослого населення, усвідомлюючи, що праця грамотного працівника є набагато продуктивнішою. Вони засновували й утримували народні училища при власних підприємствах, намагалися сприяти проведенню серед робітництва культурно-освітньої роботи, надавали відчутну фінансову підтримку органам місцевого самоврядування з метою організації початкових і середніх загальноосвітніх закладів у містах і селах, з якими тією чи іншою мірою була пов'язана їхня господарська діяльність. Благодійники-підприємці будували на власні кошти приміщення училищ і гімназій, як почесні попечителі жертвували кошти на їх утримання, надавали земельні ділянки, будівельні матеріали та інше у розпорядження

сільських і міських громад, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання.

Українські промисловці зосереджували свою увагу й зусилля насамперед на проблемах забезпечення промисловості, транспорту, торговельної і банківської систем, а також культурної сфери кваліфікованими кадрами. Поряд із зусиллями наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торгово-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловцями і купцями було зроблено в розвиток мережі початкових ремісничих, сільськогосподарських шкіл, які мали неоціненне значення для набуття спеціалізації звичайним українцем.

Безумовно, освітні інтереси багатьох підприємців, за винятком Симиренків, Чекаленка та деяких інших, були далекі від національних ідей, що переслідувалися Російською імперією, та професійні знання здобуті у заснованих ними сільськогосподарських школах, технічних, торгових, комерційних училищах, давали не лише початкову і середню фахову освіту, а й сприяли формуванню потреб суспільства у значно вищому кадровому рівні працівника, спонукали до становлення і виховання особистості, з почуттям власної гідності та потрібності, що і закладало підвалини у формуванні української модерної нації.

Література

1. *Лазанська Т. І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. / Лазанська Т. І. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: зб. наук. пр. / Інститут історії України НАН України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — Вип. I. — С. 114—136.

2. *Донік О. М.* Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 314.

3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 442, оп. 536, спр. 270, 61 арк.; Державний архів міста Києва (ДАК), ф. 90, оп. 1, спр. 1243, 39 зв. — 41 арк.

4. *Терентьева Н. А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX ст.) / Н. А. Терентьева. — К.: Аквилон-пресс, 1999. — 352 с.

5. *Луценко Є. М.* Виникнення комерційних училищ на Україні у другій половині XIX ст. / Луценко Є. М. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1990. — Вип. 16. — С. 78—84.

6. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в Киеве, 21—30 августа 1898 г. — Чернигов: Типография губернского земства, 1900. — С. 212—213.

7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 43, спр. 141, 122 арк.; ф. 707, оп. 26, спр. 497, 1, 4 арк.

8. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / С. Сірополко. — Львів: Наукова думка, 2001. — 912 с.

9. Торговый Дом «И.Г. Харитоненко с Сыном». — М., 1900. — С. 16.

10. *Грич І.* Дзеркало свідомості. Українська преса на поч. ХХ ст. — Український тиждень. — 2013. — № 7 (275). — 14 лютого.

11. Украина на рубеже тысячелетий. 500 влиятельных личностей: // Информационно-биографический справочник. — Харьков, 2000. — Вып. 1. — 124 с.

12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 830, оп. 1, спр. 1390, 46, 49, 55 арк.

13. *Ковалинский В.* Семья Терещенко / В. Ковалинский. — К.: Преса України, 2003. — 387 с.

14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 227 (1899), спр. 103, 10 зв., 33 арк.

15. Народный дом Киевского Общества грамотности в г. Киеве: // Краткий очерк истории сооружения Народного дома. — К., 1902. — 48 с.; Отчет о деятельности Киевского Общества грамотности в 1898 г. — К., 1899. — С. 126—127.

16. Отчет Киевской Комиссии народных чтений за 1894 и 1895 годы. — К., 1895. — С. 7—8.

17. *Алчевская Х. Д.* Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания / Х. Д. Алчевская. — М.: Типографи т-ва И. Д. Сытина, 1912. — 466 с. 18. Мухін М. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Д. Алчевської / М. Мухін. — К.: Вища школа, 1979. — 183 с.

19. *Родников В.* Историческая записка о состоянии Киево-Подольской женской гимназии в течении первого пятидесятилетия ее существования. 1861—1911 / В. Родников. — К., 1911. — С. 21, 32—33; Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 759, оп. 25, спр. 34, 5 арк.; оп. 25, спр. 605, 3 арк.

20. *Шудрик І. О.* Династія Харитоненків / Шудрик І. О., Даниленко Л. А. — Суми: Слобожанщина, 2003. — 192 с.

21. Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників / ред. кол.: А. К. Фоменко, М. П. Чабан, В. І. Лазебник та ін. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. — 584 с.

22. *Платонов В.* Человек-легенда: Александр Поль / В. Платонов. — Днепропетровск: Проспект, 2002. — 208 с.

23. Полное собрание законов Российской Империи. — Собр. 2-е. — 1872. — Т. 47. — № 50 834. — С. 626.

24. *Ковалинский В. В.* Меценаты Киева / В. В. Ковалинский. — К.: Кий, 1998. — 528 с.

25. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. // Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1914. — 294 с.

26. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX — начало XX в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. — М.: Педагогика, 1991. — 445 с.

27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 730, оп. 1, спр. 23, 179 арк.

28. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) / ред. кол.: І. А. Добрянський, В. В. Постолатій — Кіровоград, Кіровоградський інститут регіонального та економіки, 1998. — 143 с.

29. Описание Мошногородищенского имениа Ее Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой / сост. под. ред. П. Р. Слезкина. — К.: Тип. Акц. общества печатного и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. — Т. 2. — XX. — 942 с.

30. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): дис... к. і. н.: 07.00.01 / Постолатій В. В.; Київський університет ім. Тараса Шевченка. — К., 1996. — 210 с.

31. Витте С. Ю. Избранные воспоминания: 1848–1911 гг. / С. Ю. Витте. — М.: Мысль, 1991. — 720 с.

32. Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). — К.: Тип. Р. К. Лубковского, 1906. — 18 с.

33. Открытие женской торговой школы. — Киевлянин. — 1899. — 11 января. — № 11. — С. 3.

1.4. Формування модерної української інтелігенції та її роль у націотворчих процесах кінця XIX — початку XX ст.

З. І. Зайцева

У результаті наукового інтересу до формування націй склалися певні комплекси досліджень як конкретно-емпіричного, так і теоретичного змісту. Оперуючи різними підходами до розуміння нації, сучасна суспільствознавча наука обґрунтувала наявність двох *ідеальних типів* процесу націотворення. Перший з них сформувався як підсумок аналізу західноєвропейського перебігу націотворення (передусім на прикладі результатів Французької та Американської революцій), наслідком якого вважається форму-